

УДК 7.0722(477.54)*Горд:82-6“1925-60”

DOI <https://doi.org/10.15407/um-etnolog.2025.22.102>

СОКОЛЮК ЛЮДМИЛА

докторка мистецтвознавства, професорка, академікня НАМУ, професорка кафедри теорії і історії мистецтв Харківської державної академії дизайну і мистецтв (Харків, Україна).

ORCID ID: 0000-0002-9564-8672

SOKOLIUK LIUDMYLA

a Doctor of Art Studies, a professor, an academician of the National Academy of Arts of Ukraine, a professor at the Theory and History of Arts Department of Kharkiv State Academy of Design and Arts (Kharkiv, Ukraine).

ORCID ID: 0000-0002-9564-8672

Бібліографічний опис:

Соколюк, Л. (2025) Дмитро Гордєєв як учень Федора Шміта і представник харківської школи мистецтвознавства (за новими архівними матеріалами). *Українське мистецтвознавство*, 22, 102–113.

Sokoliuk, L. (2025) Dmytro Hordieiev as a Student of Fedir Shmit and a Representative of the Kharkiv Art Studies School (After New Archival Materials). *Ukrainian Art Studies*, 22, 102–113.

© Видавництво ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2025. Опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

**ДМИТРО ГОРДЕЄВ ЯК УЧЕНЬ ФЕДОРА ШМИТА
І ПРЕДСТАВНИК ХАРКІВСЬКОЇ ШКОЛИ
МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА
(за новими архівними матеріалами)**

Анотація / Abstract

У статті досліджується наукова діяльність Дмитра Гордєєва – учня візантознавця Федора Шміта. З 1925 року Д. Гордєєв мешкав у Тифлісі (тодішня назва столиці Грузії – Тбілісі) і займався вивченням середньовічного грузинського мистецтва як художньої культури однієї з країн візантійського кола. Після від'їзду Ф. Шміта в 1921 році з Харкова до Києва, а в 1925 році до Ленінграда, Д. Гордєєв, залишаючись у Тифлісі, продовжував співпрацювати з іншими учнями названого вище видатного вченого при Харківському університеті. Ними були О. Берладіна, О. Нікольська, Т. Івановська та ін., які залишались у Харкові. У липні 1926 року Д. Гордєєв був офіційно призначений керівником харківської підсекції сходознавства при кафедрі мистецтвознавства Всеукраїнської академії наук, що в той час містилася в Києві. Невдовзі до харківської сходознавчої групи приєднався фахівець із мистецтва Азербайджану, київський професор В. Зуммер, який переїхав у Харків. Авторка цієї статті, спираючись на архівні документи, представлені листуванням Д. Гордєєва з О. Берладіною, значно розширила відомості про публікації, доповіді та повідомлення самого Д. Гордєєва, а також певною мірою про наукові праці членів його підсекції. Уперше розкрито діяльність Д. Гордєєва як наукового

й літературного редактора, а також культуру спілкування з колегами. Дослідження має перспективи продовження.

Ключові слова: образотворче мистецтво, Д. Гордеев, учні Ф. Шміта, харківська школа мистецтвознавства, О. Берладіна, мистецтво народів Кавказу, сходознавство.

The article examines the scientific activities of Dmytro Hordieiev, a student of the Byzantine scholar Fedir Shmit. Since 1925, he had lived in Tiflis (the then name of the capital of Georgia, now Tbilisi) and studied medieval Georgian art as part of the artistic culture of a country belonging to the Byzantine cultural sphere. After F. Shmit left Kharkiv for Kyiv in 1921 and then for Leningrad in 1925, D. Hordieiev, remaining in Tiflis, continued to collaborate with other students of the aforementioned outstanding scholar at Kharkiv University – among them O. Berladina, O. Nikolska, T. Ivanovska, and others who stayed in Kharkiv.

In July 1926, D. Hordieiev was officially appointed head of the Kharkiv subsection of Oriental Studies within the Department of Art History of the All-Ukrainian Academy of Sciences in Kyiv. Soon, V. Zimmer, a specialist in Azerbaijani art, joined the Kharkiv group after moving from Kyiv.

Relying on archival documents – primarily correspondence between D. Hordieiev and O. Berladina – the author of this article significantly expands the available information about Hordieiev's publications, reports, and communications, as well as about the scholarly work of the members of his subsection. For the first time, Hordieiev's activities as a scientific and literary editor, as well as his culture of professional communication with colleagues, are revealed. The study opens perspectives for further research.

Keywords: fine arts, D. Hordieiev, students of F. Shmit, Kharkiv school of art history, O. Berladina, art of the peoples of the Caucasus, Oriental Studies.

Вступ. Постановка проблеми. У першій третині ХХ ст. українське мистецтво пройшло важкий і тернистий шлях до відродження своєї національної самобутності та надзвичайно яскравого піднесення, увійшовши своїми досягненнями у світовий контекст. Утім, у підрадянській Україні, відгородженій від цивілізованого світу «залізною завісою», за часів сталінського режиму в 1933–1937 роках зазнали репресій кращі діячі української творчої інтелігенції. Серед перших заарештованими в 1933 – на початку 1934 року виявилися представники харківської мистецтвознавчої школи, зокрема Дмитро Петрович Гордеев. Пройшло чимало часу після реабілітації науковця, але й досі його мистецька діяльність спеціально не вивчалась, що й підтверджує **актуальність** означеної проблеми.

Мета дослідження. На основі введення передусім нових архівних матеріалів простежити мистецьку діяльність Д. П. Гордеева як учня академіка Ф. І. Шміта та продовжувача його справи, приділивши особливу увагу ролі цього представника харківської мистецтвознавчої школи в розвитку українського мистецтвознавства.

Виклад основного матеріалу. Дмитро Петрович Гордеев (1889–1968) – учень розстріляного за сталінських часів академіка Федора Івановича Шміта, видатний представник харківської мистецтвознавчої школи (іл. 1). З 1918 року, коли стався державний переворот у російській імперії, до складу якої входила значна частина українських земель, зокрема й Харківщина, Гордеев бував у Тифлісі, як тоді (до 1936 р.) називалась столиця Грузії – Тбілісі. Він дотримувався думки, висловленої його вчителем Ф. Шмітом, про зв'язок середньовічного грузинського мистецтва, особливо архітектури, з українським і намагався шукати підтвердження цій теорії. У порівнянні з військовим становищем на українських землях, що до 1917 року входили до складу російської імперії, обстановка в Грузії була значно спокійнішою і сприятливішою для наукової роботи.

З переїздом Федора Шміта в 1921 році до Києва, а в 1925 році до Ленінграда його справу з подальшого розвитку в Україні візантології продовжили колишні учні Маестро по Харківському університету – Дмитро Гордєєв, Оксана Берладіна, Олена Нікольська, Тетяна Івановська, Євгенія Берченко, Марта Лейтер. Свої зусилля вони зосередили на вивченні мистецьких пам'яток одних із найдавніших країн візантійського світу – Грузії та Вірменії. Д. Гордєєв зайнявся проведенням експедицій, вивченням старовинних грузинських мозаїк і розписів, предметів сакрального мистецтва. Основні інтереси О. Берладіної зосередилися на пам'ятках давньовірменського золотого гаптування та грузинського образотворчого шитва, О. Нікольська студіювала пам'ятки середньовічного грузинського мистецтва як частини, пов'язаної з Вірменією, художньої культури візантійського Сходу, а Т. Івановська – мистецтво кавказьких бронзових блях. До 1926 року до харківської групи мистецтвознавців приєднався київський професор В. М. Зуммер, який займався вивченням художньої культури тюркських народів. У 1920-х роках він викладав історію мистецтв у різних спеціальних закладах Баку, а з 1924 року був членкором Кавказького історико-археологічного інституту в Тифлісі, де ад'юнктом працював і Д. П. Гордєєв. Там, вочевидь, і перетнулися їхні шляхи.

До збереження й подальшого розвитку мистецтвознавчої школи в Харкові значних зусиль доклав академік, дійсний член ВУАН¹ Олексій Петрович Новицький. У 1922 році він переїхав до Києва, відмовившись від роботи в мистецьких установах Москви, де показав себе як талановитий організатор. Учений був обраний дійсним членом ВУАН на кафедрі мистецтвознавства та активно включився в роботу з вивчення давньоруського мистецтва, національної культурної спадщини, очолив і реорганізував Всеукраїнський археологічний комітет тощо.

Не залишались осторонь справи збереження харківської мистецтвознавчої школи її професори Д. Гордєєв та С. Таранушенко. 14 листопада 1926 року вони звернулися до керівника Укрнауки В. Озерського з листом про необхідність заснування в Харкові мистецтвознавчої секції, а вже 25 листопада отримали схвальне рішення про створення двох харківських підсекцій при кафедрі мистецтвознавства ВУАН – європейського та українського мистецтва [3, с. 71]. Першою мав керувати Д. Гордєєв, а другою – С. Таранушенко. Таким чином, з другої половини 1920-х років вони й взяли на себе роль керівників харківської мистецтвознавчої школи.

Утім, Д. Гордєєв і не думав відмовлятися від своїх кавказознавчих досліджень. Дотриманню такої позиції сприяла діяльність створеної 1926 року ВУНАС (Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства), організаторами якої були функціонери з Наркомату освіти і лише згодом до співпраці були запрошені науковці. На той час існувала ідеологема, що неминуче має відбутися світова пролетарська революція, у якій роль керманіча комуністичного будівництва належатиме СРСР, до складу якого входила більша частина України. Відповідно до ідеологем ставилось надзвичайно важливе завдання – схилити країни Сходу до комуністичного руху, про що відверто говорив у своїй промові в кінці 1929 року на другому сходознавчому з'їзді Голова українського уряду М. О. Скрипник. З'їзд вважався вищим керівним органом у розвитку сходознавства в Україні (їх відбулося два, перший – у 1927 р.²). Цей напрям наукових досліджень відчайдушно підтримали університетські вчені,

¹ ВУАН – Всеукраїнська академія наук, створена в 1918 році при уряді гетьмана Павла Скоропадського, а в 1936 році перейменована в АН УРСР.

² С. Побожій вказує на іншу дату – травень 1918 року [13, с. 119].

зокрема харківські історики В. П. Бузескул та Д. І. Багалій. Згортання сходознавчих досліджень відбулося вже в 1929 році відповідно до дій сталінського уряду.

У період 1926–1928 років Д. Гордеев разом із членами своєї харківської підсекції мистецтвознавців, як випливає з листування з секретарем цієї підсекції у Харкові О. Берладіною (іл. 2), занурився в підготовку статей до наукового збірника «Східний світ», які поки що залишаються не дослідженими. Авторкою статті виявлено, що в другому числі «Східного світу» за 1926 рік (іл. 3), який зберігається у відділі рідкісної книги Харківської наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка та є бібліографічною рідкістю, опубліковано наукові матеріали О. Берладіної («Пам'ятки грузинського образотворчого гаптування»)³, Т. Івановської («Мистецтво кавказьких бронзових блях»)⁴, О. Нікольської («Народні течії у вірменській книжковій ілюстрації»)⁵, а також професора В. Зуммера («Азербайджанські кахлі (“Пір Ханека й Аксадан Баба в Барді”»)⁶. У 3–4 числах збірника опубліковано статтю Д. Гордеева «Н. Я. Марр. До 40-річчя його науково-літературної діяльності»⁷. У п'ятому номері за той же 1926 рік вийшла друком розвідка професора В. М. Зуммера «Про мистецтво турецьких народів»⁸.

З листування Д. Гордеева до О. Берладіної, що зберігається в ЦДАМЛМ України [1], дізнаємося про низку інших фактів щодо мистецтвознавчої діяльності керівника харківської підсекції сходознавчих досліджень. Перебуваючи в Тифлісі, Д. Гордеев подав звіт про роботу з 01.10.1926 по 01.10.1928, у якому перерахував опубліковані ним матеріали: рецензія на роботу В. М. Зуммера «Художні пам'ятки Азербайджану»⁹; резюме доповіді Д. Гордеева «Мозаїки Грузії»¹⁰; «Мгвімевські різьблені двері»¹¹; «До стилістичної характеристики Мартвільського розпису»¹²; «Матеріали до художнього каталогу міста Харкова»¹³; різні доповіді, прочитані в КиАН з 01.10.1926 по 01.10.1927¹⁴; «До питання про розгрупування емалей Хахульського складня»¹⁵. Ця високохудожня пам'ятка середньовічного грузинського мистецтва збереглася до наших днів, а її художній аналіз уперше здійснив харківський мистецтвознавець Д. Гордеев.

Окрім того, у цьому звіті керівник харківської сходознавчої підсекції також повідомив про виголошені ним доповіді та повідомлення в Харкові й Києві. У тодішній столиці України доповіді й повідомлення Д. П. Гордеева торкалися стильової характеристики мартвільського розпису, мгвімевського розпису, мгвімевських різьблених дверей, Херсонської археологічної конференції, стінопису великого

³ Східний світ. 1926. № 2. С. 205–222.

⁴ Там само. С. 286.

⁵ Там само. С. 287.

⁶ Там само. С. 234–237.

⁷ Східний світ. 1926. № 3–4. С. 208–209.

⁸ Східний світ. 1926. № 5. С. 268–275.

⁹ Бюлетень ВУАН. № 2–3. С. 65–66. Передруковано в № 4 «Східного світу». С. 231–232.

¹⁰ Східний світ. № 1. С. 213–214.

¹¹ Грузинське видання «Вісник Музею Грузії». Т. 3. С. 195–238.

¹² Наукові записки науково-дослідної кафедри історії української культури. № 6. С. 357–364.

¹³ Записки історико-філологічного відділу ВУАН. № XVIII–XIX. С. 381–398.

¹⁴ Бюлетень АН. № 1–3. С. 1–2.

¹⁵ Мистецтвознавство. Зб. Харківської секції науково-дослідної кафедри мистецтвознавства. Харків, 1928.

Ахталського храму, виставки копій давніх грузинських фресок Н. І. Толмачевської та пам'яток середньовічного грузинського монастирського живопису, представлених на виставці взірцями [1, арк. 13–14].

Значно більше виступів і повідомлень Д. П. Гордеева було виголошено в Києві (ВУАН), де харківський учений-мистецтвознавець не лише звернувся до теми мгімевських різьблених дверей, а й до грузинського храму Самтавісі, базиліки на височині поблизу с. Земо-Авгала, роботи в Цітелкалакі та в Ларі Таширській експедиції 1927 року, старої дзвіниці тифліського Сіонського собору, мцхетського т. зв. «Палацу каталікосів», до дослідження одного зі складнів, що раніше містився в Цлекарській базиліці, *Tabula circa verticem* на ктиторському портреті Ошкського храму. Торкався питання періодизації та групування пам'яток грузинського середньовічного живопису, аналізу схеми малих грузинських розписів типу Оціндале. Д. П. Гордеев повідомляв також про поїздки в Чернігів, Остер, Київ, Карачай та Абхазію, у Гелуті. «Сюди не включені, – писав автор, – дрібні відрядження та повідомлення» [1, арк. 13].

І це далеко не все, з повідомлень тій же О. Я. Берладіній довідуємося, що до друку передано ще дев'ять публікацій, а саме: «До питання про розгрупування емалей Хахульського складня»¹⁶; «Попереднє повідомлення про Кінцвіський розпис»¹⁷; «Н. Я. Марр. До 40-річчя його науково-літературної діяльності»¹⁸; «Лист з Тифлісу. Про влаштовану в Тифлісі виставку копій старовинних грузинських фресок, виконаних Н. І. Толмачевською»¹⁹; «Грузинське мистецтво і Шатський монастир»²⁰; «Ще раз про Самтавісі»²¹; «Стара дзвіниця Тифліського Сіонського собору»²²; мцхетський так званий «Палац каталікосів»²³; «Різні доповіді, оголошені в КиАН з 01.04 по 01.10.1928 р.»²⁴.

Окрім поданих до друку матеріалів Д. П. Гордеев мав ще низку підготовлених текстів, серед них: «Матеріали для історії давньогрузинського живопису: стінописи Давидо-Гареджійського монастирського комплексу Мегрелії»²⁵; «Мініатюри Джруського Четвероглава»²⁶; «Повідомлення про Кіранце»²⁷; «Матеріали із зібрань експедиції в Деліжанський повіт»²⁸; «Етнографічні риси в мініатюрах т. зв. списку Корінтелі лицевого кодексу поеми Шота Руставелі»²⁹ та ін.

У 1927 році, як зазначав Д. П. Гордеев, він був головою тимчасової комісії Наркомосу УСРР з реорганізації Соціального музею в Харкові, був членом ради му-

¹⁶ Мистецтвознавство. № 1.

¹⁷ У ювілейний Харківський збірник на честь акад. В. П. Бузескула.

¹⁸ Для «Східного світу», № 5, утім, надрукована у 3–4 числах цього збірника за 1926 рік.

¹⁹ Для органу АХЧУ (Асоціації художників Червоної України).

²⁰ Для Великої Радянської Енциклопедії.

²¹ Мається на увазі Самтвиський храм. Для «Відомостей» КиАН. Т. V.

²² Туди ж.

²³ Туди ж.

²⁴ Для Бюлетеня КиАН. № 5.

²⁵ Для ВУАК у Києві.

²⁶ Для збірника «*Ars Causasica*», вид. ВУАК у Києві.

²⁷ Для «Відомостей КиАН». Т. VI.

²⁸ Для «Відомостей КиАН». Т. VII.

²⁹ Для Яфетичного збірника.

зеїв Слобідської України та Художньо-історичного, а на Кавказі – відповідальним редактором видань КиАН [1, арк. 15–16].

Щодо власних планів роботи на 1928–1929 роки, то вчений розглядав їх за двома напрямками. Перший стосувався Харкова, де він мав намір продовжити роботу з історії грузинського середньовічного мистецтва, переважно живопису з передачею до друку вказаних робіт для ВУАК; підготувати статтю для другого номера збірника «Мистецтвознавство»; продовжити вивчення стінописів Наддніпрянщини Русі домонгольського періоду. Другий напрям – Кавказ в контексті контактних робіт, зокрема щодо КиАН: роботи над стінописами району середньовічного грузинського царства, переважно XII–XIII ст. (намічалось проведення робіт в Актале, Кіранці, знімків у Бетанії, Кіцвісі, Вардзії) та ін.; оброблення матеріалів експедицій 1927 і 1928 років у північні райони Вірменії; проведення робіт з вивчення й обстеження пам'яток старого Тифліса і Мцхета та їхніх районів; робота над лицевими грузинськими рукописами бібліотеки Тифліса. Поза КиАН передбачалося обстеження в контакті з науковими закладами Дагестанської СРР пам'яток християнського середньовічного мистецтва на території Дагестану; те ж саме в Азербайджані, Карачаї та обстеження Тхаба-Ерди в Інгушетії [1, арк. 16].

З іншого джерела, яким є стаття С. Побожія «Олена Нікольська: Портрет на тлі тоталітарної доби» [13], дізнаємось, що за даний період ця учениця Ф. Шміта в Харкові, продовжуючи свої кавказознавчі дослідження, уже опублікувала деякі з них, зокрема «Декоративная резьба Салетависи»³⁰, «До вивчення вірменського мініатюрного малярства. Рукопис № 2743 Егемиадзінської бібліотеки»³¹, «Армянская рукопись XI века Эгемиадзинской библиотеки № 283»³².

Д. Гордеев продовжував займатися науковим редагуванням і літературним коригуванням текстів членів своєї підсекції сходознавства. В одному з листів до О. Берладіної від 11.02.1927 року він попросив виправити дату проаналізованої нею пам'ятки, де авторка помилково вказала 1654 рік, не розібравшись у збереженому написі. Переглянувши цей напис, Д. Гордеев виявив, що йдеться про дружину грузинського царя Соломона II Марін як про померлу. Тож, зазначає вчений, «напис повинен бути віднесеним до часу між 1778 і 1784 рр.» [1, арк. 2]. Залишається лише дивуватись такій скрупульозній роботі керівника харківської підсекції сходознавчих досліджень, який, перебуваючи в Тифлісі й займаючись вивченням середньовічного мистецтва Грузії, вважав за необхідне для себе заглибитись в її історію.

Не меншої уваги заслуговує і лист Д. Гордеева до О. Берладіної від 25 січня 1929 року. Ознайомившись зі статтею аспірантки кафедри мистецтвознавства при Інституті народної освіти в Харкові М. Вязьмітіної до збірника «Мистецтвознавство», та, незважаючи на свої, як зазначав автор листа, «досить поверхові відомості з історії персидської літератури»³³, у нього виникли сумніви щодо зображених персонажів на таблицях LXX і LXXI, поданих авторкою як ілюстрації з написами, зроблени-

³⁰ Наукові записки Науково-дослідної кафедри історії української культури. Б. м., 1927. № 6. С. 379–387 [13, с. 122].

³¹ Східний світ. 1928. № 7–8. С. 347–356 [13, с. 122].

³² Наукові записки. Праці Науково-дослідної кафедри історії європейської культури. Б. м., 1929. Вип. III. С. 425–431 [13, с. 122].

³³ ІНО – заклад вищої освіти створений у 1921 році на базі Харківського державного університету.

ми турецькою мовою та фарсі. Не знаючи їх, Вязьмітіна зробила припущення, що на вказаних таблицях зображені герої місцевих міфів – Лайла та Меджиук. Тому Д. Гордеев вирішив проконсультуватися і надіслав вказані вище таблиці сину академіка Миколи Марра – Юрію (Георгію) Марру, який володів цими та багатьма іншими мовами. Прочитавши написи з лівого боку таблиці LXXI, бо фото правої частини подано нечітко, Ю. Марр дійшов висновку, що питання про присутність на зображенні Лайли залишається відкритим. Перевівши написи з лівого боку, він визначив, що там зображена жінка-кочівниця, яка збиває масло в бурдюку³⁴. Переконавшись, що мав рацію, Д. Гордеев у листі до О. Берладіної від 26 січня 1929 року порадив, як вирішити питання: «Якщо ж до моменту друкування я отримую потрібні кінцеві дані від Юрія – перешлю без затримки і тоді переробимо це місце в статті. Якщо ж справа буде нез'ясованою – думаю, обережніше буде вказати, що сюжетом слугує сцена з кочівного життя – зображення збиття масла в бурдюку» [1, арк. 34]. Знаходив помилки Д. Гордеев і в статтях, присвячених вірменському мистецтву. «Я беру таблиці, – писав він у листі до Берладіної в першій декаді 1929 року, – і при моєму мінімальному знанні вірменської мови перевіряю всі місця і знаходжу купу помилок <...> і виявляється, що абсолютно у всіх місцях я був правий» [1, арк. 21].

Вичитуючи статті членів своєї сходознавчої підсекції, Д. Гордеев не лише виконував роль наукового редактора, а й пильно стежив за коректурою, версткою, дбав про загальний естетичний вигляд своїх видань. Так, у листі до О. Берладіної від 7 січня 1929 року він писав, що в рукописі статті Т. О. Івановської невірні зроблені посилання, бо вони ставляться після розділових знаків, а не перед ними [1, арк. 20]. Побачивши, що при верстці одна зі статей О. Берладіної матиме непривабливий вигляд, він попросив її в листі, написаному в другій половині січня 1929 року, «дописати біля (не менше) сторінки або викреслити будь-де (більше) пів-сторінки – останнє гірше» [1, арк. 31].

Уже 11 грудня 1928 року Д. Гордеев поспішив сповістити О. Берладіну про прийнятну новину щодо покращення художнього оформлення журналу «Мистецтвознавство» і виготовлення марки для їхньої секції. «В доповнення до відісланого листа, – писав він, – повідомляю, що мною вже замовлена марка Лансере для секції. Вишліть коректурний відбиток вже набраної обкладинки “Мистецтвознавства” – я його покажу Євгену Євгеновичу і, якщо він схвалить шрифт, то виберемо розмір для кліше, щоб його розмір пов'язати зі шрифтом. Поки ним тільки будуть робитися ескізи, які я побачивши продивлюсь, і тоді вже буде зроблено кінцевий рисунок. Кліше штрихові я думаю замовити в цинкографії тут же, а то на пошті рисунок можуть зім'яти, а то і зовсім, в лиху годину, пропаде» [1, арк. 17].

Пройшло небагато часу, і вже в лютому 1929 року Д. Гордеев повідомив секретареві своєї підсекції О. Берладіній, що «і секційну марку, і кліше для збірника «Мистецтвознавство» від Лансере вже отримав і пересилаю. Марка вийшла красивою, а при зменшенні буде ще тендітнішою. Обидва ці оригінали, вказує він, необхідно зберегти, а обкладинку після коректури необхідно затребувати. Кліше слід розмістити під двома верхніми рядками й дати орнаментальну смужку якраз такої ширини, якою буде сама марка (на ескізі обкладинки це ледь помічено штрихами олівця). І обидва ці кліше повинні стати в точності на одній середній вертикальній вісі всієї обкладинки» [1, арк. 39].

³⁴ Бурдюк – шкіряний мішок.

Привертають увагу ці листи і культурою спілкування, повагою керівника підсекції Д. Гордеева до її членів, коли він просить повідомити йому, чи подала О. Берладіна статтю до 2-го числа «Східного світу» [1, арк. 4 зв.], або коли пише їй, з яким нетерпінням він чекає примірник статті Т. Івановської і особливо результатів статей з доопрацюванням, проведеним О. Степановою та М. Лейтер, чи коли цікавиться про отримання статті від М. Вязьмітіної [1, арк. 6]. Зізнаючись О. Берладіній, що вона найбільше підходить для заміни його один раз на місяць на засіданнях у музеї Слобідської України, бо їй ця справа найбільш близька серед колег (вона була першою дослідницею українського образотворчого гаптування), делікатно попросив її погодитись [1, арк. 8]. Відправляючи з Тифліса до Харкова 8 липня 1928 року бандероль зі своїми 180 фототипами для збірника «Мистецтвознавство», Д. Гордеев тоді ще помислити не міг, що чекає на нього та членів підсекції після виходу в світ цього наукового видання, яке було присвячене 40-річчю наукової діяльності видатного сходознавця, кавказознавця, філолога, історика, археолога, академіка Імператорської академії наук з 1912 року Миколи Яковича Марра (1865–1934).

Науковців, які виступили на сторінках збірника, на початку 1930 року на зборах колективу Українського інституту історії матеріальної культури, до складу якого в результаті чергової реорганізації ввійшли обидві мистецтвознавчі підсекції Інституту народної освіти, про які йшлося вище, звинуватили у відсутності класового, марксистського підходу. Особливо негативні закиди щодо політичної шкідливості обраних позицій були спрямовані проти публікацій О. Нікольської та Т. Івановської, підтримуваних Д. Гордеевим. Як зазначалося на зборах, вони є яскравим зразком «безплідності, безперспективності, що дає характерна для цієї групи та її всього збірника описова метода. Довгий детальний опис пам'ятника, випадково вихопленого з комплексу певної художньої культури, опис, що його в багато разів можна було б зменшити, подавши фото нотатки до нього, і внаслідок цілковита неспроможність зробити з цього будь-які висновки» [13, с. 122].

Утім, молоді вчені стійко відстоювали свої позиції, доводячи, що центральне значення слід надавати не ідеологічному підходу в їхніх публікаціях, розміщених у збірнику «Мистецтвознавство», а насамперед науковості у викладі матеріалу (О. Берладіна). Такої ж думки дотримувались О. Нікольська та Т. Івановська [13, с. 119]. І це не пройшло повз увагу сталінських каральних органів. Згадані автори вже були на замітці, як і їхній керівник Д. Гордеев, який на той час, проживаючи в Тифлісі, дедалі частіше навідувався до Харкова, де викладав у художньому інституті. Тим часом обстановка в тодішній столиці України ставала дедалі напруженішою: розпочинались арешти, сфальсифіковані судові процеси. У травні й відповідно у липні 1933 року на знак протесту проти дій сталінського режиму в столичному Харкові покінчили життя самогубством письменник М. Хвильовий і Голова українського уряду М. Скрипник. Підходила черга і до представників харківської мистецтвознавчої школи, особливо учнів Ф. Шміта, заарештованого в Ленінграді 26 листопада 1933 року. Перед цим 10 жовтня того ж року органи ГПУ заарештували Д. Гордеева, 14 жовтня – С. Таранушенка, 21 – В. Зуммера й О. Нікольську, 8 листопада – П. Жолтовського, на початку 1934 року – О. Берладіну. Причиною арештів стало зберігання середньовічної зброї в Харківському художньо-історичному музеї. О. Берладіна та О. Нікольська своєї провини не визнали. Однак О. Берладіну засудили на три роки вільного поселення в м. Уральську (Західний Казахстан), а хвора вже тоді на діабет О. Нікольська повернулася на своє місце роботи в на-

званому вище музеї, де вона обіймала посаду директора і завідувачки відділу малярства.

Сам Д. Гордеев у лютому 1934 року був засуджений на п'ять років виправно-трудо-вих таборів за звинуваченням у приналежності до міфічної контрреволюційної організації, «яка нібито прагнула відокремити Україну від СРСР та приєднати до Німеччини» [1]. Покарання Д. Гордеев відбував у Байкало-Амурському виправно-му таборі (м. Свободний, рф). Звільнившись раніше терміну за сумлінне ставлення до роботи в 1937 році, він повернувся на старе місце свого перебування, яким був Тифліс, перейменованій на той час у Тбілісі, де від 1953 року працював старшим науковим співробітником Державного музею грузинського мистецтва. Він продовжував листуватися з колишніми колегами, зокрема М. Зубарем у Харкові, від якого дізнавався про новини харківського художнього життя. Не поривав Д. Гордеев зв'язків і з О. Берладіною, яка після заслання оселилася в Осетії, де продовжувала займатися вивченням старовинного шитва цього кавказького регіону, а в 1958 році, не без участі й допомоги Д. Гордеева, у Тбіліському університеті захистила дисертацію «Орнамент народної вишивки Північної Осетії» на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства. Утім, через підірване здоров'я в результаті політичних переслідувань за сталінських часів передчасно пішла з життя у 1960 році. Ще раніше (у 1943 р.) відійшла в засвіти її колега О. Нікольська, яка виїхала в Польщу. Ніхто з репресованих у 1933 – на початку 1934 року представників мистецтвознавчої школи до Харкова більше не повернувся, що негативно відбилось на розвитку мистецтвознавства в місті в другій половині ХХ ст. Дослідження продовжується.

Висновки даного дослідження і перспективи подальших розвідок³⁵. Отже, аналіз наукової діяльності Д. Гордеева як учня академіка Ф. Шміта та представника харківської мистецтвознавчої школи показав:

1. Після від'їзду Ф. Шміта в 1921 році з Харкова до Києва, а в 1925 році – до Ленінграда, роль керівника харківської мистецтвознавчої групи перейняв на себе його учень, професор Д. Гордеев. З 1918 року він проживав у Тифлісі та займався проведенням експедицій з вивчення пам'яток грузинського мистецтва, листуючись із харківськими мистецтвознавцями, зосередженими на дослідженні мистецтва народів Кавказу, насамперед з О. Берладіною;

2. У статті вперше наведено список публікацій, доповідей і повідомлень Д. Гордеева, поданий ним як звіт з 01.10.1926 по 01.10.1928, що значно розширює відомості про наукову спадщину видатного представника харківської мистецтвознавчої школи. При перегляді наукових збірників «Східний світ», окрім публікації самого Д. Гордеева про академіка М. Я. Марра, виявлено друковані матеріали інших харківських кавказознавців;

3. Уперше охарактеризовано діяльність професора Д. Гордеева як наукового й літературного редактора досліджень у галузі мистецтва народів Кавказу, акцентовано на рідкісній ерудиції та науковій добросовістості керівника харківської сходознавчої підсекції при кафедрі мистецтвознавства ВУАН, звернено увагу на володінні ним основами грузинської та вірменської мов, що дозволяло не лише розумітися в текстах пам'яток, якими займався сам, а й виявляти та виправляти помилки в публікаціях членів підсекції. Показано високий рівень культури спілкування Д. Гордеева з колегами й учнями;

³⁵ Авторка висловлює подяку проректору з наукової роботи ХДАДМ В. В. Кутателадзе за допомогу в перекладі грузинських назв і текстів, а також консультації щодо пам'яток грузинського мистецтва.

4. Уперше введено до наукового обігу повідомлення про те, що на замовлення Д. П. Гордеева марку для підсекції та кліше на обкладинку збірника «Мистецтвознавство», розкритикованого під тиском ідеологічних радянських органів за відсутність «класового підходу», виконав Є. Є. Лансере;

5. Дане дослідження має перспективи подальшого розвитку, що полягають передусім у введенні до наукового обігу нових документальних даних про мистецтвознавчу діяльність цього видатного представника харківської мистецтвознавчої школи та аналізі його наукових праць.

Джерела та література

1. Архів ЦДАМЛМ України. Ф. 208. Оп. 1. Од. зб. 63 (Листи Д. П. Гордеева до О. Я. Берладіної). 79 арк.

2. Антонович Є., Удріс І. Нариси з історії українського мистецтвознавства: Історія українського мистецтва в працях вчених київської школи кінця XIX – початку XX століття. Київ ; Кривий Ріг, 2004. 273 с.

3. Бонь О. Дмитро Гордеев та діяльність харківських мистецтвознавців у 1920–1930-х роках. *Київські історичні студії*. 2016. С. 70–78. URL : https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/15894/1/O_Von_KS_1_2016_IS.pdf (дата звернення 25.01.2025).

4. Іваненко С. О. Життєвий шлях мистецтвознавця Дмитра Петровича Гордеева (спроба реконструкції). *Культурна спадщина Слобожанщини. Культура, мистецтво, філософія, охорона пам'яток : збірка науково-популярних статей*. Харків : Курсор, 2011. Вип. 24. С. 23–32.

5. Іваненко С. О. Українське мистецтвознавство в дослідженнях представників харківської мистецтвознавчої школи першої третини XX століття : автореф. дис. канд. мистецтвозн. : 26.00.01. Івано-Франківськ, 2019. 20 с.

6. Історія українського мистецтва : у 5 т. / НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського ; голов. ред. Г. Скрипник. Київ, 2006. Т. 4 : Мистецтво XIX століття. 759 с.

7. Історія українського мистецтва : у 5 т. / НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського ; голов. ред. Г. Скрипник, наук. ред. Т. Кара-Васильєва. Київ, 2007. Т. 5 : Мистецтво XX століття. 1048 с.

8. Кара-Васильєва Т. Літургійне шитво України XVII–XVIII ст. Іконографія, типологія, стилістика. Львів : Свічадо, 1996. 230 с. : іл.

9. Князь Г. Г. Гагарин. Собрание византийских, грузинских и дрениерусских орнаментов и памятников архитектуры. Б. м., 1892.

10. Матоліч І. З історії українського мистецтвознавства: становлення, провідні особистості, наукові установи, навчальні заклади, сучасні проблеми : монографія. Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2023. 489 с.

11. Мистецтвознавство XX століття : хрестоматія-довідник : навч. посіб. / кол. авт. : А. Баканурський та ін. ; упоряд. А. Білик, С. Думасенко. Херсон : ОЛДІ-ПЛСК, 2017. 424 с.

12. Побожій С. І. Становлення й розвиток мистецтвознавства у Харківському університеті (1805–1920 рр.) : автореф. дис. канд. мистецтвозн. : 17.00.04. Київ, 1993. 26 с.

13. Побожій С. Олена Нікольська: Портрет на тлі тоталітарної доби. *Пам'ятки України*. 1998. № 31 (118). С. 116–122.

14. Соколюк Л. Харківська мистецтвознавча школа (1900-ті – початок 2020-х років). *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв*. Харків : ХДАДМ, 2021. Вип. 2. С. 55–70. DOI : <https://doi.org/10.33625/visnik2021.02.055>.

15. Ханко В. М. Гордеев Дмитро Петрович. *Енциклопедія Сучасної України*. URL : <https://esu.com.ua/article-31130> (дата звернення 23.01.2025).

16. Ходак І. Науково-дослідна кафедра мистецтвознавства: початковий період діяльності (1922–1924). *Студії мистецтвознавчі*. 2014. Чис. 2. С. 109–125.

Іл. 1. Дмитро Гордєєв. ЦДАМЛМ України
(Ф. 208. Оп. 1. Од. зб. 27)

Іл. 2. Оксана Берладіна.
[За : <https://esu.com.ua/article-39440>]

Іл. 3. Обкладинка наукового збірника
«Східний світ». 1926. № 2.
Світлина Л. Соколюк

Іл. 4. Обкладинка автореферату
дисертації О. Берладіної «Орнамент
народної вишивки Північної Осетії»
(Тбілісі, 1958). Друкарський відбиток

References

1. *Archives of the Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine*. Fund 208. Description 1. Unit of Issue 63 Letters from D. Hordieiev to O. Berladina. Folios 47 [in Russian].
2. ANTONOVYCH, Yevhen, Iryna UDRIS. *Essays on the History of Ukrainian Art Studies: History of Ukrainian Art in the Works of the Scholars of Kyiv School of the Late 19th – Early 20th Century*. Kyiv; Kryvyi Rih, 2004, 273 pp. [in Ukrainian].
3. BON, Oleksandr. Dmytro Hordieiev and the Activities of Kharkiv Scholars in Art Studies in the 1920s – 1930s. *Kyiv Historical Studies*, 2016, pp. 70–78 [online] [viewed 25 February 2025]. Available from: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ltkp_2009_49_19.pdf 9 [in Ukrainian].
4. IVANENKO, Svitlana. Life Path of the Art Critic Dmytro Petrovych Hotdieiev (An Attempt of Reconstruction). *Cultural Heritage of Slobozhanshchyna. Culture, Art, Philosophy, Monuments Protection: Collected Popular Science Articles*. Kharkiv: Cursor, 2011, iss. 24, pp. 23–32 [in Ukrainian].
5. IVANENKO, Svitlana. *Ukrainian Art Studies in the Research of the Representatives of Kharkiv Art Studies School of the First Third of the 20th Century*: Authoress's Abstract of a Ph.D. Thesis in Art Studies. 26.00.01.Ivano-Frankivsk, 2019, 20 pp. [in Ukrainian].
6. SKRYPNYK, Hanna, ed.-in-chief. *History of Ukrainian Art: In Five Volumes*. National Academy of Sciences of Ukraine, M. Rytskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology. Kyiv, 2006, vol. 4: Art of the 19th Century, 759 pp. [in Ukrainian].
7. SKRYPNYK, Hanna, ed.-in-chief. KARA-VASYLIEVA, Tetiana, scientific ed. *History of Ukrainian Art: In Five Volumes*. National Academy of Sciences of Ukraine, M. Rytskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology. Kyiv, 2007, vol. 5: Art of the 20th Century, 1048 pp. [in Ukrainian].
8. KARA-VASYLIEVA, Tetiana. *Liturgical Sewing of Ukraine in the 17th –18th Centuries: Iconography, Typology, Stylistics*. Lviv: Svichado, 1996, 230 pp.: ill. [in Ukrainian].
9. KNIAZ, Hrihori. *G. Gagarin. Collection of Byzantine, Georgian and Old Russian Ornaments and Architectural Monuments*, 1892 [in Russian].
10. MATOLICH, Iryna. *From the History of Ukrainian Art Studies: Formation, Leading Personalities, Scientific and Educational, Contemporary Problems: A Monograph*. Ivano-Frankivsk: Symphony Forte, 2023, 489 pp. [in Ukrainian].
11. BILYK, Anna, Serhii DUMASENKO, compilers. *Art Studies of the 20th Century: Reader-A Reference Book: A Teaching Aid*. Kherson: OLDI-PLSK, 2017, 424 pp. [in Ukrainian].
12. POBOZHII, Serhii. *Formation and Development of the Art Studies at Kharkiv University (1805 – 1920)*: Author's Abstract of a Ph.D. Thesis in Art Studies. 17.00.04. Kyiv, 1993, 26 pp. [in Ukrainian].
13. POBOZHII, Serhii. Olena Nikolska : Portrait against the background of a Totalitarian Period. *Monuments of Ukraine*, 1998, no. 31 (118), pp. 116–122 [in Ukrainian].
14. SOKOLIUK, Liudmyla. Kharkiv Art Studies School (1900s – Early 2020s). *Bulletin of Kharkiv State Academy of Design and Arts*. Kharkiv: Kharkiv State Academy of Design and Arts, 2021, iss. 2, pp. 55–70. DOI: <https://doi.org/10.33625/visnik2021.02.055> [in Ukrainian].
15. KHANKO, Vitalii. Hordieiev Dmytro Petrovych. *Encyclopedia of Modern Ukraine* [online] [viewed 23 January 2025]. Available from: <https://esu.com.ua/article-31130> [in Ukrainian].
16. KHODAK, Iryna. Research Department of Art Studies: Initial Period of Activities (1922–1924). *Researches of the Fine Arts*, 2014, no. 2, pp. 109–125 [in Ukrainian].

Конфлікт інтересів

Авторка не має потенційного конфлікту інтересів, який би міг вплинути на рішення про опублікування цієї статті.

Використання штучного інтелекту

Не використовувався.

Отримано / Received 16.06.2025

Рекомендовано до друку / Recommended for publishing 02.10.2025

Опубліковано / Published 18.12.2025